
**ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆԻ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆԻ ՀԱՐԱՔԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅՈՑ ՀԱՅՈՑ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑՈՒՄ
(Ագաթանգեղոս)**

ՍԵՅՐԱՆ ՋԱՔԱՐՅԱՆ

Հայոց մեջ ինչպես քրիստոնեության ընդունումը և տարածումը, այնպես էլ ինքնության քրիստոնեական հարացույցի կառուցաստեղծումը ընթանում էր քաղաքական-գաղափարական ու հոգևոր-մշակութային հակամարտության պայմաններում: Իրար էին բախվում երկու արժեհամակարգ՝ հեթանոսականը և քրիստոնեականը, որն էլ տարբեր դրսևորումներ է ստացել 5-6-րդ դարերի հայ մատենագիրների, տվյալ դեպքում հայոց ինքնության քրիստոնեական հարացույցի կերտողների, ի մասնավորի՝ Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եզնիկ Կողբացու, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու աշխատություններում: Բնականաբար, լինելով քրիստոնյաներ, քրիստոնեության դիրքերից իմաստավորելով և վերակազմելով պատմական հեռավոր ու մերձավոր անցյալը, ինչպես նաև ընթացիկ իրադարձությունները՝ նրանք, ընդհանուր առմամբ, պետք է քրիստոնեական արժեհամակարգը վեր դասեին հեթանոսականից, հետևաբար կանխակալ, աչառու վերաբերմունք ունենային ամենայն հեթանոսականի նկատմամբ: Այս երկու արժեհամակարգերի պայքարի մասին տեղեկություններ ենք քաղում միայն քրիստոնյա մատենագիրների երկերից, ինչը դժվարացնում է առարկայական պատկերացում կազմելու պատմական իրադարձությունների, գաղափարական պայքարի իրական ընթացքի վերաբերյալ: Անցյալի ու ներկայի պատմական իրադարձությունները գնահատվում և իմաստավորվում էին քրիստոնեական կրոնի չափանիշների տեսանկյունից: Այնուհանդերձ, վերակազմելով հայ պատմիչների հայացքները, պարզելով նրանց հակակրանքի և համակրանքի սահմանները, պատմական փաստերի մեկնաբանման դրդապատճառները՝ կարող ենք փաստել, որ հայ մատենագիրների երկերում հեթանոսականի նկատմամբ միանման ու միանշանակ մոտեցում չի եղել: Կամ, ավելի ստույգ ասած, ընդհանուր քրիստոնեական մոտեցման շրջանակում կարող ենք առանձնացնել վերաբերմունքի երկու տեսակ՝ ա) արմատական-մերժողական, որը դրսևորվում է հատկապես այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է գաղափարական կողմին, բ) չափավոր-քննադատական կամ չափավոր-համադրական, որը հիմնականում դրսևորվում է պատմական անցյալի ու նշանավոր գործիչների գործունեության գնահատության ժամանակ: Այս տարբերակումը պայմանական բնույթ ունի նախ այն պատճառով, որ նշված մոտեցումներն այս կամ այն չափով առկա են բոլոր պատմիչների երկերում, երկրորդ՝ պատմիչներն ու մտածողները լուծում էին տարբեր խնդիրներ, որոնք էլ մեծապես պայմանավորել են նրանց դիրքորոշումների ուղղվածությունը: Բոլոր դեպքերում, այս մոտեցումների ձևափոխության

հուլովություն մկատելի են առհասարակ ինքնության հարացույցների կերպափոխության տրամաբանության որոշ օրինաչափություններ: Օրինակ, որպես կանոն՝ նոր ինքնության հարացույցի կառուցարկման առաջին փուլում հինը սկզբունքորեն և հախուռն ձևով մերժվում է, սակայն հետո աստիճանաբար, տարբեր խողովակներով ու եղանակներով հնի որոշ արժեքներ վերառնվում են, վերահիմաստավորվում և նոր գործառույթներով ներառվում նորի մեջ: Դա հատկապես վերաբերում է սվյալ ազգի հոգեկերտվածքի, մտածելակերպի և գործելակերպի «արխետիպային» գծերին ու վարքածներին, որոնք սոցիոմշակութային տեքստի փոփոխության ժամանակ ոչ միայն ենթարկվում են որոշակի կերպափոխության, այլև իրենցով են պայմանավորում այդ տեքստի հետագա ձևափոխման ուղղվածությունը կամ այլ կերպ ասած՝ այդ տեքստի ազգայնացումը: Քրիստոնեության և եկեղեցու ազգայնացումը ենթադրում է այնպիսի տարրերի ներմուծում, որոնք, ըստ էության, տեսականորեն խորթ են քրիստոնեությանը, սակայն քրիստոնեական երանգ են ստանում, միահյուսվում են քրիստոնեական որևէ գաղափարի հետ: Օրինակ, Չայրենիքի գաղափարը քրիստոնեական կրոնում տեղ չունի, քանի որ այս աշխարհն առհասարակ համարվում է ժամանակավոր հանգրվան: Մինչդեռ հայ մատենագիրները Չայրենիքի, ազգի, տոհմի, ընտանիքի համար զոհվելը նույնացնում էին Աստծու, հավատի, եկեղեցու համար զոհվելուն: Փավստոս Բուզանդը պատմում է, որ Արշակ թագավորը և Վասակ զորավարը զորահանդես կազմեցին՝ իրենց ձեռքի տակ ունենալով՝ «պատերազմական գործի պիտանի մոտ վաթսուն հազար մարդ, ընտիր պատերազմողներ, որոնք միաբան, միասիրտ, հոժարական գնում էին պատերազմի, որպեսզի հասնեն ու պատերազմեն իրենց կանանց ու որդոց համար, իրենց կյանքը զոհեն աշխարհի համար, իրենց բնական տեղերի համար, կռվեն իրենց եկեղեցիների համար, սուրբ եկեղեցիների պաշտոնյաների համար, իրենց հավատի ու Աստծու համար, իրենց բնիկ տերերի՝ Արշակունիների համար»¹:

Չեթանոսական արժեհամակարգի նկատմամբ արմատական-մերժողական վերաբերմունքը ցցուն է դրսևորվել Ազաթանգեղոսի «Չայոց պատմության» մեջ: Ընդամիս, պետք է ենթադրել, որ այդ մերժողական վերաբերմունքը հղկվել ու հստակեցվել է հատկապես այդ աշխատության խմբագրման ընթացքում, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ հայոց եկեղեցին մշակում էր պատմության, անցյալի ու ներկայի իրադարձությունների մեկնաբանության սեփական տարբերակը, երբ հայ մատենագիրները գրական-պատմական-գեղարվեստական հարձակումներ են սկսում ամենայն հեթանոսականի նկատմամբ: Պատմական անցյալը վերակազմվում էր այնպես, որ առհասարակ բավարարեր քրիստոնեական եկեղեցու գաղափարախոսության պահանջները: Այսինքն՝ այդ եկեղեցին, եթե հավակնում է ինքնուրույնության, նախ պետք է ունենա հիմնադիր, ապա այդ հիմնադիրը պետք է իր խոսքով, մտքով և գործով համապատասխանի համաքրիստոնեական չափանիշներին, այսինքն՝ լինի խոստովանող, նահատակ, վարդապետ ու լուսավորիչ, երրորդ՝ նա պետք է լինի հակահեթանոսականի խորհրդանշանը, հեթանոսականը արժեզրկող և ոչնչացնող մեծագույն հերոս:

¹ Փավստոս Բուզանդ, Չայոց պատմություն, Եր., 1987, էջ 223:

Որ Ազաթանգեղոսի «Չայոց պատմությունը» խմբագրվել է, ընդ որում 5-րդ դարի երկրորդ կեսին (թերևս 60-70-ական թվականներից հետո), վկայում է այն փաստը, որ առաջին հայ մատենագիրները՝ Կորյունը, Եգնիկ Կողբացին և Եղիշեն, իրենց աշխատություններում չեն հիշատակում Գրիգոր Լուսավորչի անունը: Որքան էլ նրանք քննարկեին Գրիգոր Լուսավորչի կամ նրա ժամանակի հետ չկապված խնդիրներ, այնուհանդերձ նույնականացման փնտրտուքներում նրանք չպետք է անտեսեին Չայաստանում քրիստոնեությունը տարածողին և հայոց եկեղեցու հիմնադրին, զոնե պատեի թե անպատեի առիթներով պետք է հիշատակեին նրան: Իսկ արդեն 5-րդ դարի վերջերում և հետագայում հանդես եկած պատմիչները ըստ արժանվույն գնահատում և մեծարում են Ս. Գրիգոր Լուսավորչին, նրան համարում ոչ միայն համաքրիստոնեական սուրբ, Չայաստանում քրիստոնեություն տարածող, այլև Չայաստանեայց եկեղեցու հիմնադիր:

Քաղկեդոնի ժողովից հետո՝ ներկեղեցական գժտությունների ժամանակ, հայոց եկեղեցին վարանոտ, բայց հետևողականորեն բռնեց, ավելի ստույգ՝ շարունակեց իր ինքնուրույնացման ճանապարհը: Դրա համար անհրաժեշտ էին մի շարք քայլեր, որոնցից ամենակարևորը սեփական եկեղեցու պատմության հյուսումն էր: Չենց Չայաստանում քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադրին է նվիրված Ազաթանգեղոսի աշխատությունը: «Ազաթանգեղոսի նպատակը, - իրավացիորեն նկատում է Ս. Աբեղյանը, - եղել է նաև ստեղծել հայոց եկեղեցու սկզբնավորության պատմությունն այնպիսի ձևով, որ վեհաշուք և հիսիրաշ և խոր ազդեցիկ: ...Դրա մեջ փառաբանված է և՛ քրիստոնեությունը, և՛ հայոց եկեղեցին, և՛ հայ կաթողիկոսական աթոռը Վաղարշապատում, նրա ժառանգական աթոռակալներն իրենց ծագումով: Ամեն ինչ այդ գրքի մեջ դիմում է գլխավորապես այդ նպատակին: Նույնիսկ այն, որ դրա մեջ ուժեղ կերպով գծագրված է հսկայագոր Տրդատ թագավորի պատկերը, այդ էլ ծառայում է նույն նպատակին, եկեղեցականը փառավորելուն: Քրիստոնեության դիրքը բարձրացվում է այնու, որ Տրդատի, ինչպես և Կոստանդիանոսի նման թագավորները խոնարհվում են նրա և նրա ներկայացուցիչ կաթողիկոսի առաջ»²: Ավելի ուշ Չայաստանեայց եկեղեցին, հենվելով ավանդազրույցների վրա, իր պատմությունը պիտի սկսի առաքյալներից³, ոչ միայն նրանց՝ որպես Չայաստանում քրիստոնեության առաջին տարածողների, քարոզիչների, վարդապետների, այլև Չայաստանեայց եկեղեցու հիմնադիրների: Չամենայն դեպս, Ազաթանգեղոսի Պատմության մեջ բնավ խոսք չկա այն մասին, որ Ս. Թադևոսը և Ս. Բարդուղիմեոսը քրիստոնեություն են քարոզել Չայաստանում: Նրան հայտնի չէ այն ավանդազրույցը (կամ՝ եթե անգամ հայտնի է, ապա ուշադրություն չի դարձնում), որ հայոց եկեղեցին առաքելական է, այսինքն՝ որ այն հիմնադրել են Քրիստոսի առաքյալներ Թադևոսը և Բար-

² Ս. Աբեղյան, Երկեր, հ. 9, Եր., 1968, էջ 186-187:

³ «Չայոց եկեղեցւոյն նախնական եւ հաստատուն աւանդութիւնը իրեն սկզբնական հիմնադիրներ կը ճանչնայ Ս. Թադէոս և Ս. Բարթողիմէոս առաքելները, զորս ինքն յատուկ կոչմամբ ալ Առաջին Լուսաւորիչք Չայաստանեայց կ'անուանէ: Անոնց գերեզմաններն ալ իբրեւ նուիրական սրբավայրեր կը յարգէ և կը պահպանէ, Արտագի (Մակու) և Աղբակի (Պաշքալէ) վանքերուն մէջ, որոնք Չայաստանի հարաւ-արեւելեան կողմը կը գտնուին» (Մ. Օրմանյան, Չայոց եկեղեցին, Եր., 1993, էջ 23):

դուղիմենոսը: Ազաթանգեղոսը թվարկում է «քրիստոսագունդ և խաչակիր առաքյալներից» գլխավորներին (նշելով 14 անուն և ավելացնելով, որ նրանք յոթանասուն էին), ովքեր «սփռվեցին ամբողջ տիեզերքում»՝ տարածելու Քրիստոսի ուսմունքը: Թվարկված երկրների շարքում չկա Հայաստանի անունը⁴: Այս առումով համոզիչ չէ շրջանառվող այն տեսակետը, թե «Ազաթանգեղոսը իր Պատմությունը երկասիրել է քրիստոնեական դավանանքի ու եկեղեցու ջատագովության դիրքերից՝ **ձգտելով հիմնավորել Հայ եկեղեցու ազգային ինքնուրույնությունը, առաքելական ծագումը և գերապատիվ արժանիքը**»⁵ (ընդգծ. իմն է – Ս. Ջ.): Այս տեսակետը համոզիչ չէ նախ այն պատճառով, որ Ազաթանգեղոսի գրքում բացակայում են Հայոց եկեղեցի, Հայաստանեայց եկեղեցի արտահայտությունները, ավելին, գիրքն ավարտվում է հետևյալ խոսքերով՝ «Հավատում ենք ու խոստովանում համաշխարհային և սուրբ կաթողիկե եկեղեցուն...» (էջ 501): Սա նշանակում է, որ Պատմությունը գրելու ու խմբագրելու ժամանակ Հայոց եկեղեցին իրեն դեռ տեսնում էր կաթողիկե, ընդհանրական եկեղեցու Ուխտի ու կառուցվածքի մեջ: Երկրորդ, ինչպես նշվեց, նրան (ինչպես նաև Կորյունին, Եղիշեին, Կողբացուն, Ղազար Փարպեցուն) ծանոթ չէ հայոց եկեղեցու՝ առաքելական լինելու ավանդազրույցը, կամ լավագույն դեպքում, դեռ չի կարևորում դրա նշանակությունը: Այնուհանդերձ, պետք է համաձայնել, որ Ազաթանգեղոսի Պատմությունը գրված է «քրիստոնեական դավանանքի ու եկեղեցու ջատագովության դիրքերից», և եթե անգամ ընդունենք, որ խնդիր էր դրված «հիմնավորել Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը», ապա միայն այն իմաստով, որ այդ եկեղեցին պետք է համաքրիստոնեական չափանիշներով ունենար իր կենսագրությունն ու ինքնության այցեքարտը: Իսկ ավելի ճիշտ՝ Գրիգոր Լուսավորիչը ներկայացվում է որպես Հայաստանում քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադիր, եկեղեցի, որի ներկայացուցիչները 5-րդ դարում ձգտում էին վերակերտել իրենց եկեղեցու պատմությունը՝ այն դարձնելով իրենց ինքնության բաղկացուցիչը:

Ազաթանգեղոսի Պատմության կենտրոնում Ս. Գրիգորն է՝ բնականաբար պատմական ու միջակայք-գեղարվեստական կերպարանքով: Պատահական չէ, որ այդ գիրքը հայտնի էր առավելապես որպես «Վարք Ս. Գրիգորիսի»: Պատմիչի կամ/և Պատմության խմբագրողի խնդիրն էր ստեղծել կամ վերակերտել մի հերոսի կերպար, որը պետք է բավարարեր հեթանոսների մեջ Քրիստոսի ուսմունքը տարածողի, Նահատակի, Եկեղեցու հիմնադրի, համաքրիստոնեական Սրբին ներկայացվող կանոնական պահանջները: Այդ հերոսը բոլոր առումներով՝ մարմնական, հոգևոր, գաղափարական, բարոյական և այլն, պետք է լիներ հակահեթանոսականի և միաժամանակ՝ քրիստոնեականի, Քրիստոսի նվիրյալի խորհրդանշանը: Որքան նա նվիրված լինի Քրիստոսի ուսմունքին, նույնքան էլ պետք է ատելությամբ ու թշնամանքով լցված լինի ամենայն հեթանոսականի հանդեպ: Որչափ հեթանոսները, ի դեմս «ճշմարտության թշնամի» Տրդատ թագավորի, դաժան են վարվում նրա հետ, նույնչափ էլ նա պետք է անխնա վարվի հեթանոսների նկատմամբ, քանի դեռ նրանք դարձի չեն եկել և հասու չեն եղել ճշմարտությանը:

⁴ Տե՛ս **Ազաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, Եր., 1983, էջ 387 (այսուհետ սույն գրքից հղումները կտրվեն շարադրանքում փակագծերի մեջ նշելով միայն էջահամարը):

⁵ Տե՛ս, օրինակ, http://ter-hambardzum.do.am/news/agate_39_angeghos/2011-05-18-104

Ազաթանգեղոսի գրքում, նախ, Ս. Գրիգորը ներկայացվում է որպես Քրիստոսի խոստովանող, Քրիստոսի համար զոհաբերության պատրաստ հավատացյալ, որի համար երջանկություն է նահատակվել հանուն Քրիստոսի: Դիմելով Քրիստոսին՝ նա ասում է. «Քանզի դու եկար և մեռար քո արարածների համար և մեր մահկանացու էությունը խառնեցիր քո անմահությանը: Դրա համար և մենք մինչև մահ քո կենդանության վկաները կլինենք, որ խառնվենք քո մարտիրոսների թվին և արոյոք ուրիշ ի՛նչ կարող ենք անել քո բարիքների փոխարեն, եթե ոչ մեր անձերը տալ քո պատվիրանների դիմաց, քո կամքին հաճելի լինելու համար, որպեսզի քո արքայության ժառանգորդները լինենք նրանց հետ, որոնք քեզ հաճո եղան, մեր անձերը պատարագ մատուցենք քո աստվածությանը, կորցնենք մեր անձերը և հարության օրը դարձյալ գտնենք...» (էջ 65): Այս իմաստով նա հանդես է գալիս որպես նորաստեղծ ինքնության հերոս (ինչպես Քրիստոսը՝ քրիստոնեական ինքնության), որն իր մտածելակերպով ու գործելակերպով, հավատքով ու բարքով պետք է դառնա ընդօրինակման տիպար: Երկրորդ՝ կազմակերպում է Դարձը, մարտնչում ամենայն հեթանոսականի դեմ: Երրորդ՝ ըստ ավանդույթի՝ նա շարադրում է քրիստոնեական վարդապետությունը, սահմանում կանոններ եկեղեցու և բոլոր հավատացյալների համար:

Այս երեք դեպքերը ներկայացվում են՝ ցուցանելու համար հեթանոսականի հանդեպ քրիստոնեականի գերազանցությունն ու առավելությունը: Ինքնության քրիստոնեական հարացույցում հստակորեն երևում է «Մենքի» և «Նրանքի», «Յուրայինի» և «Օտարի» հակադրությունը: Դրանց միջև չկա ընդհանրության որևէ եզր: «Նրանց»՝ հեթանոսներին, պատմիչը անվանում է «վայրենամիտ, դատարկասուն, անասնաբարո», իսկ նրանց վարքն ու բարքը՝ «սատանայակիր ու ճիվաղային»: Մարդը, մարդկայինը, բարոյականը նույնացվում է քրիստոնյայի ու քրիստոնեականի, իսկ հակամարդկայինն ու հակաբարոյականը՝ հեթանոսի ու հեթանոսականի հետ: Ազաթանգեղոսի Գրքում ոչ մի առումով հեթանոսականը մրցունակ չէ քրիստոնեականի հետ:

Հեթանոսական արժեհամակարգի նկատմամբ հաղթանակի խորհրդանիշ է Տրդատ Գ Մեծ թագավորի դարձի գալու պատմությունը: Առհասարակ, Ազաթանգեղոսը հակադրության սկզբունքով է ներկայացնում Տրդատի կերպարը: Որքան էլ պատմիչը փորձում է նսեմացնել հեթանոս Տրդատի արժանիքները, այնուհանդերձ իր առջև դրված խնդիրների համատեքստում նա ակամա ներկայացնում է դրանք: Իր Գրքի առաջաբանում գրում է, թե «եկել են Արշակունու արքունիք, քաջ և առաքինի, ուժեղ և պատերազմող Տրդատի տարիներին, որը բոլոր նախնիներից կորովի լինելով՝ արիությամբ գերազանցել է նրանց, եղել է ըմբշամարտիկ և պատերազմների մեջ հսկային վայել քաջություններ է գործել» (էջ 17): Մի այլ տեղ գրում է. «Վասնզի իրոք սեզ էր հանդերձանքով և մեծ ուժով, զորությամբ, ամուր ոսկորներով և հաղթ մարմնով, քաջ էր և կատաղի պատերազմող, բարձր ու լայն հասակով: Իր կյանքի բոլոր տարիներին նա պատերազմել էր և մարտերում հաղթություն ձեռք բերել: Քաջության փառքի մեծ անուն ստացավ և հոյակապ, փառավոր հաղթանակներ տարավ ամբողջ երկրում, թշնամիներին հարվածեց՝ ցանկալով իր հայրերի վրեժը լուծել» (էջ 79):

Սակայն, եթե անգամ նա Տրդատին ներկայացնում է որպես բարձր ա-

առաջնությունների տեր անձնավորություն, հզոր տիրակալ, հաղթանդամ, քաջ պատերազմող, ապա միայն այն պատճառով, որպեսզի ցույց տա, որ հեթանոսական այդ առաջնություններն առ ոչինչ են քրիստոնեական հավատքի, քրիստոնյայի առաջնությունների հանդեպ: Ֆիզիկական ուժը, մարմնական գեղեցկությունը, աշխարհիկ վայելքները ոչինչ են ճշմարտության կողքին, իսկ եթե դրանք առճակատվում են, ապա ճակատամարտն ավարտվում է ճշմարտության հաղթանակով: Պատմիչը գովաբանում է հեթանոս Տրդատին, որպեսզի ցույց տա թագավորի անկման մեծությունը կամ մեծության խոնարհումը, քրիստոնեական հավատքի հզորությունն ու ամենակարողությունը:

Հայոց թագավորի հեթանոսական արժանիքները վերածվում են թերությունների: Թագավորի հեթանոսական առաջնությունները, բախվելով քրիստոնեական հավատքի պատերին, փշուր-փշուր են լինում: Տրդատը ներկայացվում է որպես մի գործակալ, որի միջոցով թշնամին «պատերազմում է ընդդեմ ճշմարտության»: Նա դատապարտված է պարտության: Ընդամին, հայոց թագավորը պարտվում է մի քանի անգամ. «Թագավորը, որ շատ ուժեղ էր համարված, պարտվեց նրանից (Յոնիսիմեից – Ս. Ջ.): Մինչդեռ նա Յունաց աշխարհում մեծ ուժի բազում օրինակներ էր ցույց տվել ու բոլորին զարմացրել և իր թագավորության մեջ էլ, երբ վերադարձել էր հայրենիք, բազում քաջագործություններ էր կատարել: Նա, ով այնպես ամեն ինչով հռչակված էր, այժմ մի աղջկանից պարտվեց, հաղթվեց Քրիստոսի կամքով ու զորությամբ» (էջ 107): Այդ պարտությունները նվաստացումներ էին, սակայն Տրդատը դա չէր գիտակցում. «Իսկ թագավորը մոռացել էր նվաստացումը, որի համար պետք է ամաչեր, քանզի այնքան անվանի լինելով քաջությամբ գերազանցել էր պատերազմներում, հունաց ողիմպիական (խաղերում), հսկայի զորությամբ ասպարեզ գալով, բազում քաջագործություններ էր ցույց տվել: Ոչ սակավ պատերազմներ էր մղել Եփրատ գետի այն ափին, արաբների (Տաճկաց) կողմերում, ուր և խիստ խոցված երիվարով դուրս էր եկել պատերազմից: Այնուհետև նա վերցնելով երիվարը, ասպազենն ու զենքերը և կապելով մեջքին, ալիքների վրա լողալով՝ անցել էր Եփրատ գետը: Արդ՝ նա, որ այսչափ հզոր էր և ամրակազմ, Աստծո կամքով մի աղջկանից պարտվեց» (էջ 117): Այդ պարտություն-նվաստացումը հասնում է իր զագաթնակետին, երբ հայոց թագավորը վերածվում է խոզակերպ անասունի: Սուրբ Յոնիսիմեի և Գայանեի նահատակությունից հետո Աստված պատժում է Տրդատին՝ որսի ժամանակ նրան «վայրենի խոզի կերպարանք» տալով: Տրդատի քրոջ՝ Խոսրովի-դուխտի տեսիլքով այդ վիճակից Տրդատին և մյուս դիվահար եղած մարդկանց փրկել կարող էր միայն Խոր վիրապում գտնվող Գրիգորը: Տրդատը հայտնվում է այնպիսի խղճուկ վիճակում, որ նրա հեթանոսական փառապանծ անցյալից ոչինչ չի մնում. «Գագանամիտ բնությամբ ու վարքով՝ թագավորական բարձր շուքից ընկած, շրջում էր անբան, խոտակեր գազանների կերպարանքով և գազանների հետ թափառում եղեգնուտի ներսում՝ մեկուսացած մարդկանցից» (էջ 411-412): Ս. Գրիգորը չի շտապում բժշկել արքային. վաթսունվեց օր շարունակ նա շարադրում է Քրիստոսի վարդապետությունը, հետո պատմում վկայարաններ շինելու մասին իր

հրաշափառ տեսիլքը: Ս. Գրիգորը անմիջապես կարգադրում է կառուցել նահատակված սրբերի վկայարանները, և արքան հնարավորություն է ստանում քավել իր մեղքերը: Խոզակերպ Տրդատը «մոտենալով աղաչում էր սուրբ Գրիգորին, որ գոնե ձեռքերն ու ոտքերը բուժելու հնար գտնի, որպեսզի շինվածքի գործին գեթ սակավիկ մասնակցություն ունենալու արժանի լինի» (էջ 429): Թագավորական ընտանիքը փորում է գերազմանոցները, որից հետո Տրդատը գնում է (անշուշտ Ս. Գրիգորի թույլտվությամբ) և Մասսյաց կողմից շալակած բերում ութ մեծամեծ ու անտաշ քարեր: Երբեմնի վրիժառուն, ով սովորաբար պատերազմի դաշտերում լուծում էր «իր հայրերի վրեժը», հլու-հնազանդ ենթարկվում է, ըստ ավանդազրույցի, իր հորը սպանած Անակի որդուն: Դրանից հետո Ս. Գրիգորը, գթասրտություն ցուցաբերելով, բժշկում է թագավորին և մյուս դիվահարներին: Այսու, Տրդատը բացասական կերպարից վերածվում է դրականի, նախկին հեթանոսը դառնում է օրինակելի քրիստոնյա, իսկ հետագայում հայոց պատմության մեջ է մտնում որպես երկրորդ Լուսավորիչ կամ հայոց Լուսավորչության երկրորդ հայր⁶: Մոռացած իր հեթանոսական անցյալը, նա վերածվում է «աստվածասեր, քրիստոսասեր թագավորի», քրիստոնեության ջերմեռանդ քարոզիչի. «Եվ աստվածասեր թագավոր Տրդատը, բարեպաշտությամբ ծառայելով քրիստոնյա հետևորդի հավատքով, դարձավ երկյուղած և տեղեկանալով ու վարժվելով աստվածային հրամաններին, օրինապահ ընդունվածների հետ սիրելի դարձավ և բարի օրինակ՝ ամբողջ երկրի համար: ...Ամբողջովին մեծ ուժով նպաստեց Ավետարանի քարոզության գործին և հնազանդությանը հպատակություն ցույց տվեց ու ծառայեց՝ Ավետարանին վայել ձևով: Այսպես խրատելով ու զգաստացնելով կրոնավորական վարքով, ամեն ուղղությամբ, բոլոր բարի գործերի մեջ առավել ևս պայծառորեն օժանդակում էր քարոզչական գործին» (էջ 481-483):

Այնուհետև դարձի եկած արքան և Ս. Գրիգորը դաշնակցած, սրով ու խաչով սկսում են դարձի բերել ամբողջ ժողովրդին՝ քարուքանդ անելով հեթանոսական տաճարները, ջարդուփշուր անելով բազիլիկները, անգամ Յայոց արքաների գերեզմանոցում գտնվող Արամազդի բազիլիկ, իսկ տաճարների ու մեհյանների ինչքն ու ունեցվածքը հանձնում է կեղեցուն: Ս. Գրիգորի և Տրդատի «կործանարար ու քանդարար» գործունեությունը բազմազիժ է. ա) քանդել նախկին ինքնության նյութական հիմնասյուները, այսինքն՝ հեթանոսական սրբատեղիները՝ տաճարները, մեհյանները, աստվածների բազիլիկները՝ դրանց տեղը կանգնեցնելով տերունական խաչեր և կառուցելով

⁶ Պատմահայր Մովսես Խորենացին գրում է. «Սուրբ և մեծ և երկրորդ նահատակի և մեր լուսավորության հոգևոր վերակացվի մասին ճառելիս (խոսքը Տրդատ թագավորի մասին է - Ս. Զ.)... պետք էր հրաշափառ խոսքերով գրել, ինչպես մեր լուսավորության նախաշավիղին ու նահապետին հավասար ճգնողի և նրա գործակցի մասին: Որովհետև սուրբ հոգուն հաճո թվաց ավագություն տալ իմ լուսավորչին՝ միայն խոստովանողի, կավելացնեմ նաև առաքելության կոչումով, իսկ սրանից դուրս՝ (նրանք երկուսը) իրար հավասար են խոսքերով և գործով: Բայց այստեղ ես նկատում եմ թագավորի առավելությունը, որովհետև աստծու մասին մտածելու և ճգնողության մեջ նրանք երկուսը հավասար էին, իսկ հանդակյան կամ ստիպողական խոսքերով (նոր հավատին) հնազանդեցնելու մեջ՝ թագավորի շնորհն ավելի էր, որովհետև նրա հավատից գործը հետ չէր մնում: Այս է պատճառը, որ ես նրան կոչում եմ նախաշավիղ ճանապարհ և մեր լուսավորության երկրորդ հայր» (**Մովսես Խորենացի**, Պատմություն հայոց, Եր., 1981, էջ 240):

եկեղեցիներ, բ) ֆիզիկապես ու բարոյապես վերացնել քրմական դասը և դարձի բերել ամենքին՝ նրանց հեռացնելով հեթանոսական բարքերից ու սովորույթներից, գ) տարածել քրիստոնեական արժեքները, Ավետարանի խոսքը, կազմակերպել կրթական գործը, այսինքն՝ նոր գիտելիքի միջոցով արմատապես վերափոխել մարդկանց գիտակցությունը:

Ազաթանգեղոսի Պատմության մեջ այնպես է ներկայացված, որ նշված ուղորտներում Ս. Գրիգորը և Տրդատը կատարում են արմատական հեղաշրջում: Ըստ Ազաթանգեղոսի՝ Ս. Գրիգորը կարճ ժամանակահատվածում հեթանոս հայերին «այնչափ հեռացրեց իրենց բուն բարքերից, մինչև որ նրանք ասացին, թե «մոռացա իմ ժողովրդի ու իմ հոր տունը»: Կամ՝ «իսկույն, մի ակնթարթում, երկրի վայրենամիտ, դատարկասուն և անասնաբարո բնակիչները արագորեն մարգարեագետ, առաքելածանոթ և Ավետարանի ժառանգորդներ դարձան ու աստվածային բոլոր ավանդույթներին ոչ մի բանով անտեղյակ (չմնացին)» (էջ 467, 469):

Հասկանալի է, որ սա չափազանցություն է⁷, սակայն տրամաբանական է ինքնության նոր հարացույցի կառուցարկման տեսանկյունից: Պատմիչը հերոսացնում է ինքնության նոր կերպարներին՝ նրանց վերագրելով արված և չարված, իրական ու ցանկալի գործողություններ: Ընդամիս, այս հնարը կիրառվում է ոչ միայն Տրդատի նկատմամբ: Պատմիչը նույն ձևով ներկայացնում է նաև Կոստանդին արքայի որդի Կոստանդիանոսին, որը հավատքի գալուց հետո «Աստծուն ապավինելով շարժվեց հեթանոս թագավորների վրա և իսկույն ամենքին սպանեց առհասարակ, նրանց կործանեց աստվածային խաչի զորությամբ, պիղծ ու անօրեն Դիոկղետիանոս, Մարկիանոս, Մաքսիմիանոս, Լիկիանոս և Մաքսենտիոս թագավորներին ու պղծալից հեթանոս թագավորների բոլոր զավակներին մեջտեղից ջնջեց: ...Ավերեց դևերի պղծալի մեհյանները և նրանց առհասարակ իրենց պաշտամունքի ծառայողների հետ մեկտեղ փախուստի մատնելով՝ պակասեցրեց» (էջ 483):

Այսպիսով, Ազաթանգեղոսը, որպես հայոց ինքնության քրիստոնեական հարացույցի կառուցարկողներից մեկը, հեթանոսականի և քրիստոնեականի հարաբերակցության հարցը վճռում է արմատական ձևով, այսինքն՝ արժեզրկում է ամենայն հեթանոսականը և, ընդհակառակը, վեհացնում քրիստոնեականը՝ վերջինիս հետ նույնացնելով ճշմարիտը, գեղեցիկը, բարին, մարդկայինը:

---

⁷ «Հայ պատմագրության մեջ, - իրավացիորեն նկատում է Զ. Ա. Գևորգյանը, - հատկապես Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ քրիստոնեությունը հակադրված է հեթանոսությանը տրամագծորեն՝ իր բարոյական արժեքային համակարգով և կրթալուսավորական առաքելությամբ՝ ընդդեմ հեթանոսության բիրտ բարքերի և մոգական-կռապաշտական արարողությունների, նկարագրված է հեթանոսական մեհյանների հիմնահատակ կործանումը: Իհարկե, Ազաթանգեղոսի «Պատմության...» մեջ գույները խտացված են, և դա պայմանավորված է հեղինակի քրիստոնեական հավատի ջատագովի կեցվածքով ու նաև՝ գեղարվեստական պատկերը տպավորիչ դարձնելու միտումով, ինչպես հատուկ էր ժամանակի պատմագրությանը» (Զ. Ա. Գևորգյան, Հայաստան և Եվրոպա: Հայաստանի պատմությունը և հայկական մշակույթը ժամանակակից պատմագիտական և քաղաքագիտական տեսությունների լույսի ներքո, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2009, թիվ 1(26), էջ 38):

СЕЙРАН ЗАКАРЯН – *Вопрос о соотношении языческого и христианского в христианской парадигме армянской идентичности (Агафангел).* – В статье рассматривается соотношение языческого и христианского в период, когда формировалась христианская парадигма армянской идентичности, в частности, в “Истории Армении” Агафангела. Армянские историографы неоднозначно и по-разному относились к языческому. Точнее, в рамках общего христианского подхода различаются две разновидности: а) радикально-отрицающая, выраженная в тех случаях, когда речь идёт об идеологической стороне вопроса; б) умеренно-сопоставительная, преобладавшая в то время, когда давалась оценка историческому прошлому и его видным деятелям. Радикально-отрицательный подход к языческой системе ценностей особенно заметен в “Истории Армении” Агафангела. Надо полагать, он выкристаллизовался в процессе редактирования этого труда, когда определялся самостоятельный взгляд армянской церкви на события прошедшего и настоящего и прошлое реконструировалось в духе церковных требований. В статье проанализированы биографии Святого Григора и царя Трдата и показано, что, прибегая к разным литературным приёмам, историограф обосновывал превосходство христианской ценностной системы над языческой, обесценивал всё языческое и, наоборот, возвышал христианское, идентифицируя с ним истинное, прекрасное, доброе и человеческое.

SEYRAN ZAQARYAN – *The Problem of Interrelation between the Christian and the Pagan in the Christian Paradigm of Armenian Identity (Agatangeghos).* – In the article the author discusses the question of interrelation between the Christian and the Pagan during the process of formation of the Christian Paradigm of Armenian Identity, particularly in Agatangeghos’s “History of Armenia”. It is stated that there wasn’t a similar and unambiguous approach in the works of Armenian historiographers. Or, more precisely, two types of attitudes can be separated in the framework of the Christian approach a) radical-negative, which is manifested especially when the matter is ideological, b) moderate-critical or moderate-comparative when the matter is the assessment of historic past and outstanding figures. Radical-negative approach towards pagan value-system obviously is manifested in the “Armenian History” of Agatangeghos. Furthermore, it must be assumed that the mentioned negative attitude was elaborated and simplified especially while editing the work of Agatangeghos, e.g. during the time when Armenian Church was elaborating its own version of interpretation of the past and present events, when historic past was being reconstructed the way to meet the ideological requirements of Christian church. By analyzing the biographies of S. Grigor and King Trdat in the article, it is shown that the narrator-historian uses various literary and artistic tricks to substantiate the superiority of Christian values against pagan ones; to depreciate all the pagan; and on the contrary, to highly appreciate all the Christian identifying the truth, beauty and goodness with the latter.